

1. Giriş

Manihaizm “Yüce Tanrı” kavramı yanında birçok başka Tanrıları da tanımaktadır. Waldschmidt-Lentz bu konuda şöyle der: “Yüce Tanrı, en yüksek ışık cennetinde bir hareketsizlik içinde mukimdir. Dünyayı yaratan O değil, O’nun yaratılış tezahürleri, Ana Tanrıça ve yaşayan ruhudur. (...) Ruhları ‘asıl ülkeye’ geri getiren O değil, ‘ışık elçilerini’ gönderen O’dur (...)” (1926: 48) Tanrıların hepsi Yüce Tanrının yaratılış tezahürleridir, hepsi Yüce Tanrı ile aynı ‘öz’e sahiptir, ancak her biri, Yüce Tanrıda kökenini bulan belirli vasıfları veya faziletleri temsil eder. Londra ilahiler tomarındaki (Çince harfleriyle Partça) bir ilahi, 22 adetlik vasıflar listesi içermektedir. Liste, Manihaist alfabenin harf sayısı (Waldschmidt-Lentz 1926: 12), belki de Mani’nin ‘Yaşayan İncil’inin 22 bölümüyle (Shokri-Foumeshi 2015: 57 vd. ve Sundermann 1997: 97) ilgili olabilir. Aynı zamanda bu sayı, Manihaist panteonun 22 Tanrısına (Sundermann 1997: 97) atıfta bulunur, tıpkı Eski Türkçe paralel versiyonda görülebileceği gibi.

2. Orta İrancı Versiyon

Zikirlerin Partça metni 6 farklı el yazmasından ortaya çıkar.¹ Bunun yanı sıra, Partçadan çevrilmiş² bir Soğdca versiyon³ da bulunmaktadır. İrani versiyonlarda sadece vasıflar veya faziletler sıralanır, her vasıf veya faziletten

* Makalenin Almanca orijinali için bk. Röhrborn, K. (2018). Die alttürkischen Uranfangs-Invokationen. In Özertural, Z. & Şilfeler, G. (Eds.), Der östliche Manichäismus im Spiegel seiner Buch- und Schriftkultur: Vorträge des Göttinger Symposiums vom 11./12. März 2015 (pp. 87-94). Berlin-Boston: De Gruyter.

¹ Londra İlahiler tomarındaki (British Library, 2659) Çince harflerle yazılmış Partça metin. Bunun yanında, Berlin’de Manihay yazı ile iki Partça metin daha bulunmaktadır, zaten Waldschmidt-Lentz tarafından (1926: 84 vd.) karşılaştırma için alıntılanmıştır (M 259 c ve M 529). Bunlarla ilgili iki ek Berlin parçası (M 1178 ve M 2402), Sundermann (1997: 98) tarafından belirtilmiştir. Meslektaşım Tardieu, Yoshida Yutaka tarafından yayımlanan ve Ötani koleksiyonunda muhafaza edilen Soğd dilindeki başka bir parçaya daha dikkatimi çekti. Bk. Ötani tankentai shōrei chūsei irango bunsho kanken. Bulletin of the Society for Near Eastern Studies in Japan 28 [1985], 54-57.

² Berlin parçası (TM 351), Soğd yazısıyla, aynı şekilde Waldschmidt-Lentz’de (1926: 84 vd.) karşılaştırma için alıntılanmıştır.

³ Soğdca metin, Partçada tercüme edilmiştir, bunu Soğdca ilahinin başlangıcı göstermektedir (Waldschmidt-Lentz 1926: 67, 84).

Klaus Röhrborn
Çev. (Erdem Uçar)

Jena/Almanya

erdem.ucar@uni-jena.de

orcid: 0000-0002-0039-9619

Atıf Citation

Röhrborn, Klaus (2024). Eski Türkçe Başlangıç Zikirleri *BABUR Research*, 3 (1), 297-302.

Gönderim Submitted
15.03.2024

Revizyon Revision
9.04.2024

Kabul Accepted
15.04.2024

Yayın Tarihi Publication Date
07.06.2024

sonra ‘ezeli’ veya ‘başlangıç’ (Partça *hasênag*, Soğdca *pirnamcîk*) sıfatı gelir. Partça versiyonda sıfat, Partçadaki gibi, ilişkili olduğu kelimedenden sonra kullanılır: *sxwn hsyng* [saxwan hasênag] ‘girizgâh sözü’. Aynı şekilde Soğdca versiyonda da sıfat, ilişkili olduğu kelimedenden sonra gelmiştir: *w’xş pyrnmcyk* [wâxş pirnamcîk] ‘girizgâh sözü’. Soğdçada bu normal bir kelime sıralaması değildir. Sıfatın sonradan gelmesi, burada açıkça Partçadan yapılan çeviriyle açıklanabilir. Dinî metinlerde, çeviri kaynağının kelime sıralamasının korunması, kendi dilinde yaygın olmasa bile alışılmadık bir durum değildir. Almancada bilinen ‘Vater unser (...)’ duasının başlangıcı, Yunanca orijinal metin Πάτερ ἡμῶν ve Latince *Pater noster*’in sözdizimsel yapısına birebir uyar. Eski Yüksek Almancada, iyelik zamirinin sonradan gelmesi yaygın değildi. Bu, Yunanca ve Latince sözdiziminin bir etkisi ile açıklanabilir (Siewert 2014: 9).

3. Eski Türkçe Versiyon

Eski Türkçe başlangıç zikirleri versiyonu, birbirinden bağımsız 5 parçadan günümüze ulaşmıştır.⁴ Bu 5 parçanın metni aynı yapıya sahiptir. İlk olarak fazilet belirtilir, ardından İrani versiyonlardaki *hasênag* veya *pirnamcîk* kelimesine karşılık gelen *aşnuqı* kelimesi gelir. Üçüncü unsur olarak, Manihaizm panteonundaki tanrılardan birinin adı eklenir. İrani versiyonlarda bu isimler yoktur. Eski Türkçe versiyonun Paris fragmanlarını neşreden Hamilton, Waldschmidt-Lentz tarafından yayımlanan Orta İrancı versiyonu bildiğinden şunları söylemiştir: “[Orta İrancı] versiyonda (...) ‘asıl’ veya ‘ezeli’ olarak nitelendirilen, bizzat faziletlerdir; oysa bizim metnimizde ‘ezeli’ olarak nitelendirilen ilgili Tanrılar, orada (Orta İrancı versiyon) bulunmaz.” (1986/I: 47). Aynı sayfada daha sonra şöyle devam eder: “Eski Türkçe metinde *aşnuqı* zorunlu olarak ardından gelen terimi niteler; yani mevcut durumda [terim] *ög t(e)ḡri* ‘Ana Tanrıça’”. Metindeki nitelermeler gerçekten Hamilton’ın düşündüğü gibi ‘zorunlu’ mudur acaba?

4. Eski Türkçe Metnin Çevirisi İçin İki Olasılık

4.1. Normal Türkçe Sözdizimine Göre Yorumlama

Eski Türkçe metnin nâşirlerinin neredeyse hepsi, *aşnuqı*’yı sonraki Tanrı isminin bir sıfatı olarak anlamışlardır. Onlar, *aşnuqı*’yı önceki vasıf veya faziletle ilişkilendirmeye çalışmamıştır. Zieme, 1975 yılında çalışmasını neşrettiği zaman, 1926’da *Preussischen Akademie der Wissenschaften*’in *Abhandlungen* dergilerinde yayımlanan İrani versiyonlardan haberdar değildi. Fragmanı ‘ilgili vasıflara sahip bir dizi Tanrı ismi’ olarak değerlendirmiş ve doğru duraklamaları (noktalama işareti) göz ardı ederek şöyle tercüme etmiştir: *aşnuqı kün t(e)ḡri bilge bilig* ‘evvelki Güneş Tanrısı bilgelik’ (1975: 205-206 [33]). Hamilton, metnin duraklamalarını fark etmiş ve şöyle okuyup tercüme etmiştir: *bilge*

⁴ Berlin’den üç parça (Ch/U 6818 v; U 178 r; Mainz 360(a) r) ve Paris koleksiyonundan iki parça (Pelliot Chinois 3049 ve 3407).

bilig aşnuqı „ *ay t(e)ŋri* “Bilgelik, ilk Ay Tanrısı (İsa)” (1986/I: 30-31 [43]). Clark’ın çevirisi ise şöyledir: “Bilgelik, ezeli Ay Tanrısı” (2013: 220).

Bu yoruma karşı bazı hususlar öne sürülebilir. Örneğin, Berlin metni Ch/U 6818 arka yüzünde bu diziden 7 öge içeren bir listeyi buluruz. 3 ögede vasıf/fazilet, *aşnuqı* ile noktalama işaretiyle ilişkilendirilmiştir: „ *bilgä bilig aşnuqı* „ *ay t(e)ŋri* „ vb. Diğer 4 ögede ise *aşnuqı*’dan sonra noktalama işareti yoktur. Paris yazması PC 3049’un arka yüzünde ise 22 ögenin tam bir listesi var. Burada 10 ögede vasıf/fazilet *aşnuqı* ile ilişkilendirilirken, 12 ögede noktalama işareti bulunmamaktadır. Diğer Paris yazması (PS 3407) bu tür bir noktalama işareti örneği içermez. Hiçbir durumda *aşnuqı*, Tanrı ismi ile noktalama işareti kullanmak suretiyle ilişkilendirilmez.

4.2. Orta İnanca Aslına Göre Alıntısözdizimi Olarak Yorumlamak Mümkün mü?

Uygur Manihaistlerinin Orta İnanî dillere ve bu dillerdeki isim cümle yapısına aşına olduklarını varsayabiliriz. Partçadan yapılan Eski Türkçe çevirilerde vasıfların sonradan gelmesi açıkça belgelenmemiştir: *bilge bilig aşnuqı*, Partça *žirift hasēnag*’ın ‘ezeli hikmet’ çevirisidir. Hamilton’un metninde *bilgä bilig aşnuqı*, Manihaist tanrıların listesinde 5. sırada yer alır ve *žirift hasēnag*, Waldschmidt-Lentz’in (1926: 87) Partça metninde de aynı pozisyonadadır. Bu nedenle, Eski Türkçe versiyonun burada Partça metni birebir uyarlaması olduğu varsayılabilir. Bu en azından Rybatzki tarafından böyle anlaşılmıştır. Eski Türkçe versiyondaki 12. öge şöyledir: *amul yavaş aşnuqı fri-roşan t(e)ŋri* ve Rybatzki bunu şöyle çevirir: ‘ezeli yumuşaklık: Işıkların dostu (2. Elçi)’ (2006: 120a). Belki de Ma Xiaohe’nin Çince çalışmasındaki ‘başlangıç, ilk, ezeli’ anlamına gelen *chu* (G. 2624) kelimesinin vasıfların veya faziletlerin önüne gelmesi bir tesadüf olmasa gerek. Ma Xiaohe’nin Uygurca zikirlerin Çince çevirisinde ‘başlangıç, ilk, ezeli’ kelimesi bu yüzden vasıfların veya faziletlerin sıfatı olarak değil, Tanrı isimlerinin sıfatı olarak kullanılmıştır (2008: 170-194).

Ancak her iki bakış açısının da dikkate alınması mümkündür. Meslektaşım Tongerloo, sempozyumdayken bir zikrin bağlantılı cümleler içermesinin bir zorunluluk olamayacağı konusunda beni bilgilendirmiştir. Yani, ardışık bir dizi zikir de olabilir. Yani, alıntılanan örnekte olduğu gibi: ‘cesaret₂’, ‘ezeli’, ‘Tanrı Fri-Roşan’.

Morano’ya göre (1982: 12 ve Sundermann 1997: 97), bu metin kesinlikle ermişlerin yemeğinde okunmak üzere telif edilmişti. Eski Türkçe metin, Partça asıl metnin açıklayıcı bir şekilde yeniden telifi gibi görünüyor. Tanrıların adları bir kez eklenmişti ve sahip olduğumuz 5 farklı Eski Türkçe yazmada küçük farklılıklarla metin mevcuttu. Buna ek olarak, dinî terimler Partça versiyondaki gibi tutarlı bir formda oluşturulmamıştır. Partçada, bunlar neredeyse her zaman *žyryft*’teki ‘hikmet’ gibi *-ift* ile biten soyut kavramlardır. Eski Türkçede, bu oluşumlar farklı türdeki kelimelerle karşılanmıştır. Zikirler için bu kesinlikle uygun değildi, bu yüzden metnin Partçada okunduğunu varsayabiliriz.

5. Zikirlerin Anlamı ve Önemi

Waldschmidt-Lentz, zikirlerin İsa'nın 22 farklı vasfının anılması anlamına geldiğini düşünüyordu. Onlar, bu anlamı Çince başlıktan çıkardılar. Bu başlık, 1943 yılında Tsui Chi tarafından (1943: 175) yeni bir yorumla ele alındı, ancak bu çalışma fazla dikkate alınmadı. Ancak, Hamilton'un Eski Türkçe versiyonu keşfetmesi sayesinde, metnin Tanrı'nın 22 vasıf veya faziletinin zikri olduğu net olarak anlaşıldı, bu da Manihaist panteonun 22 Tanrısına karşılık gelmektedir.⁵ Tanrı, kendi (Eski Türkçe *Ezrua t(ä)ñri*) adıyla belirtilmemiştir.⁶

Faziletler, Partça versiyonda olduğu gibi 'ezelden beri var olan' olarak ifade edilir. Soğdca versiyonda *pirmamci* ve Eski Türkçe versiyonlarda, faziletler *aşnuqı* ile tercüme edilmiştir. Bunlar, sözkonusu faziletlerin veya Tanrı'nın özelliklerinin her zaman var olduğunu belirtmek için söylenir. Ruhânâ kurtuluş sürecinin çeşitli aşamalarında ortaya çıksalar da aslında bunlar başlangıçtan beri mevcuttu.⁷

İznik İtirafname'sinde benzer bir tarihî ibarenin bulunması tesadüfi değildir. Bu inanç ikrarının, batıdaki kiliselerde hâlâ geçerli olduğunu hatırlayalım. İsa Mesih'e atıfta bulunarak şöyle der: "Tüm zamanlardan önce Baba'dan neşet etmiştir". Dolayısıyla İsa Mesih, "zaman" boyutunda ortaya çıkmadan çok önce, "tüm zamanlardan önce" Tanrı'dan neşet etmiştir. Bu, Hristiyan teolojisindeki vahdet-i vücudu, yani Tanrı Baba ve Oğul birliğini varsaymak içindir. Tanrıların yalnızca Eski Türkçe versiyonda isimlendirilmiş olması dikkat çekicidir. Orta İrancı versiyonlar sadece "ilksel" olan bazı özelliklerden bahseder. Manihaistler özellikle Hristiyanlar tarafından çok tanrıcılıkla suçlanmışlardır (Schaefer 1968: 81) ve metnimiz belki de "Yüce Tanrı" ile diğer 22 Tanrının "öz birliği" ilkesine bir göndermedir. Elbette 22 Tanrıdan sadece Eski Türkçe metinde bahsedilmesi tuhaftır ve bu belirsiz kalmaya devam edecektir. Ancak, Tanrıların isimlerinin Tanrı'nın "faziletleri" veya sıfatları için kullanılması kesinlikle bir Türk icadı olamaz. Bu adlandırma, "Ana Tanrıça" *ög tenri*'nin ün 'ses' için kullanılması misali bir Kıpti tefsirinde de tanıklanmıştır.⁸

6. Zikirlerin Hitamı ve Işık Temsilcilerinin Konumu

Eski Türkçe zikirler, Waldschmidt-Lentz'in düzenlediği Orta İrancı versiyon gibi bir giriş veya başlık içermez (1926: 85). Orta İrancı zikirlerin hitamı şaşırıktır. Bu durum Eski Türkçe versiyon için de geçerlidir. Buradaki son üç kelime şöyledir: *qam(a)ğan tükel<l>igler ol*. Bu daha önce 22 zikrin bir tür özeti olarak yorumlanmıştır. Hamilton bunu şöyle çevirir: "Hepsi tamama ermişler" (1986: I, 43). İbare, muhtemelen "[Tanrılar] tamamen bir arada" anlamına gelmektedir. Hamilton, görünüşe göre Partça ilahinin (*cyhr 'spwryft*) genellikle

⁵ Araştırma tarihçesi için bk. Sundermann 1997: 97, dip. 6, 1.

⁶ Buna dair bk. makalemizdeki "Giriş" kısmı.

⁷ Waldschmidt-Lentz, "kurtarıcı Tanrıların" ezelden beri transandantal olduğunu belirtir (1933: not 601).

⁸ Fransız meslektaşım Michel Tardieu, seminer için hazırladığı kapsamlı malzemeyi bana göndermek lütfunda bulundu. Malzeme, bahsi geçen Kıpti yorum metnini de içeriyor. Ne yazık ki, bu konuyu burada daha fazla işleyemiyoruz.

“Görünüş(ler)in mükemmelliği” olarak çevrilen son sözlerine odaklanmaktadır.⁹ Eski Türkçe formülün Ma Xiaohu tarafından yapılan Çince çevirisi Hamilton’un çevirisinden pek de ayrılmaz.¹⁰ Clark ise (2013: 220), *qam(a)ğan tükel<ı>ıgler ol’u* şöyle çevirir: “O (yani *Azruwā*) bir bütün olarak (bu) Mükemmel Olanlardır”. Clark, böylece *ol’u* cümlelin öznesi olarak anlar. Ayrıca açıklamasında şunları ekler (2013: 221): “(...) son satır *Azruwā*’nın (‘O’) adı geçen tüm Tanrıların ve vasıfların ‘hepsi’ veya somutlaşmış hâli olduğunun bir teyidi olarak tercüme edilebilir”. Son üç Eski Türkçe kelimeyi 22. zikrin bir parçası olarak yorumluyoruz. *Ol*, bize göre diğer tüm zikirlerin sonuna eklenmesi gereken bir cevherî fiildir. Dolayısıyla 22. zikrin tam metni şu şekilde olacaktır: *y(a)ruq aşnuqı uluğ nomqutı, qam(a)ğan tükel<ı>ıgler ol* “ışık - ezelden beri var olan - yüce ışık hikmeti ve tamamen mükemmel olanlardır”. Dolayısıyla 22. zikir genel olarak “ışık” için geçerlidir ve normalde ışık hikmeti olarak yorumlanan *nomqutı* “dinin ihtişamı” olarak tezahür eder (Özertural 2008: 150).

Geriye *tükel<ı>ıgler* terimi kalıyor. Çoğul eki, burada kişilerden bahsedildiğini gösterir ve bu kişilerin ermişlere atıfta bulunduğu inaniyoruz. Aşağıdaki alıntından da anlaşılacağı üzere, ermişler *nomqutı* ile yakından bağlantılıdır: *aşnu tuğmuş nom qutı q(a)muğ rhandlar birle* “tüm ermişlerle birlikte [zamanın başlangıcından] önce dinin ihtişamı”.¹¹ Dolayısıyla ermişler, zamanın başlangıcından önce de var olmuşlardır, bu da onların Yüce Tanrının bir tezahürü oldukları anlamına gelir. Bunu destekleyen Zieme’nin neşrettiği bir dizi Orta İranca tanık mevcuttur (1975: 150-151 ve Sundermann 1997: 125). Ayrıca Eski Türk Manihaizm’inde de ermişler için *t(e)ñrim* hitabı yaygın olarak kullanılmıştı. Bunlar, muhtemelen İran Manihaizm’inden anlam ödünçlemesiyle kullanılmış olmalıdır. Bu arada, böyle bir hitap şekli Batı Manihaizminde de yaygındı (Sundermann 1995: 265).

Işık hikmeti ermişlere bedenlerindeki ışık unsurlarını ışık âlemine yönlendirme gücü verir (Sundermann 1995: 264 ve Klimkeit-Schmidt-Glitzler 1984: 89). Dolayısıyla doğüstü güçlerini ona borçludurlar ve bu nedenle ermişlerin zikirlerde Işık hikmeti ile birlikte anılması mantıklıdır. Bu görev için tabii ki ahlakî ve ritüel mükemmellik vazgeçilmez bir zorunluluktadır (Sundermann 1995: 265). Onlar, Tanrının emirlerini eksiksiz yerine getirdikleri için, ölümden sonra doğrudan ışık krallığına gideceklerdir.¹² Bu arada, *tükellig’in* ‘mükemmel’ bu anlamını teyit eden başka bir tanık daha vardır. Manichaica III’ta¹³ geçen *tükellig n(i)goşak* ‘mükemmel dinleyici’, 1992’de Casadio tarafından (Kıptiparaleline dayanarak) ermişlerle bir tutulmuştu: O, yeniden doğmayacak, aksine öldüğünde doğrudan Işık ülkesine gidecektir (Özertural 2006: 172).

⁹ Krş. Sundermann 1997: 98. Sundermann, bunu ilahinin başlığı olarak düşünüyor.

¹⁰ Ma Xiaohu 2008’de (s. 195), Çince *juzu yuanman* ifadesini ‘eksiksiz ve mükemmel’ olarak çeviriyor.

¹¹ Waldschmidt-Lentz’in yorumu Londra ilahiler tomarından fazlaca etkilenmiştir: *aşnu tuğmuş* ifadesini ‘ilk kez dönüştürülmüş’ olarak çevirir (1933: 512). Clark ise, konuya daha yaklaşıyor, ancak *rhandlar*’ın kim olabileceğini açıklamaz (2013: 251, 260).

¹² Krş. Bang-Gabain 1929: 3-4 (414). Ayrıca bu metnin yeni bir neşri için bk. Moriyasu 2015: 11.

¹³ Le Coq 1922: 12. Yeni neşri için bk. Özertural 2008: 412.

Kaynakça

- Bang, W. & Gabain, A. von (1929). Türkische Turfan-Texte II. Sitzungsberichte der Preußischen Akademie der Wissenschaften. Phil.-hist. Kl. 1929, 22, 411-430.
- Clark, L. (2013). Uygur Manichaeic texts, translations, commentary II: Liturgical texts. Turnhout: Brepols.
- Hamilton, J. (1986). Manuscripts ouïgours du IXe-Xe siècle de Touen-Houang I-II. Paris.
- Ma, Xiaohe (2008). Monijiao yu gudai xiyushi yanjiu. Beijing: Renmin University of China Press.
- Morano, E. (1982). The Sogdian hymns of „Stellung Jesu“. East and West, 32, 9-43.
- Moriyasu, T. (2015). Uiguru manikyōshi kankei shiryō shūsei. Heisei 26 nendo kinki daigaku kokusai jinbun-kagaku kenkyū-jo kiyō, Tōkyō Heisei, 27, 1-137.
- Özertural, Z. (2006). Die Terminologie der Seelenwanderung im uigurischen Manichäismus. Ural-Altäische Jahrbücher N. F. 20, 170-175.
- Özertural, Z. (2008). Der uigurische Manichäismus. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Rybatzki, V. (2006). Die Personennamen und Titel der mittelmongolischen Dokumente. Helsinki: Publikations of the Institute for Asian und African Studies. 8.
- Schaeder, H. H. (1968). Studien zur orientalischen Religionsgeschichte. Darmstadt.
- Shokri-Foumeshi, M. (2015). Mani's Living Gospel and the Ewangeliyōnīg Hymns. Qom, Iran.
- Siewert, K. (2014). Kommentar zur Neufassung des deutschen Paternoster-Gebetes. In: R. Schützeichel (Ed.), Das deutsche Paternoster-Gebet. Münster, 9-13.
- Sundermann, W. (1979). Namen von Göttern, Dämonen und Menschen in iranischen Versionen des manichäischen Mythos. Altorientalische Forschungen, 6, 95–133.
- Sundermann, W. (1995). Who is the Light-NOYΣ and what does he do? In: A. van Tongerloo & J. v. Oort (Eds.), The Manichaeic NOYΣ. Proceedings of the International Symposium organized in Louvain from 31 July to 3 August 1991. Louvain: Manichaeic Studies. 2, 255–265.
- Sundermann, W. (1997). Der Sermon von der Seele, eine Lehrschrift des östlichen Manichäismus. Berliner Turfantexte 19, Turnhout: Brepols.
- Tsui, C. (1943). Mo ni chiao hsia pu tsan. Bulletin of the School of Oriental and African Studies, 11, 174-219.
- Waldschmidt, E. & Lentz, W. (1926). Die Stellung Jesu im Manichäismus. In: Abhandlungen der Preußischen Akademie der Wissenschaften. Phil.-hist. Klasse. 1926, 4.
- Waldschmidt, E. & Lentz, W. (1933). Manichäische Dogmatik aus chinesischen und iranischen Texten. In: Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften. Phil.- hist. Kl. 1933, 13, 480-607.
- Zieme, P. (1975). Manichäisch-türkische Texte. Berliner Turfantext 5. Berlin: Akademie der Wissenschaften der DDR.